Ю. В. Біляк,
к. е. н., доцент кафедри фінансів,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID ID: 0000-0002-9766-4780

DOI: 10.32702/2306-6806.2020.9.80

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТІВ ІНТЕРЕСІВ

Y. Biliak,
PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Finance,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

MODERN CONCEPTS OF CONFLICT OF INTEREST RESEARCH

Актуальність обраної теми статті зумовлена тим, що проблематика конфлікту інтересів надзвичайно актуальна для сучасного українського суспільства. Соціально-економічні кризові явища в житті сучасної України, складність структурної перебудови економіки, матеріальна диференціація суспільства призвели до загострення соціальних суперечностей і виникнення численних осередків конфліктів інтересів практично в усіх галузях суспільного життя. Зазначені процеси потребують ґрунтовного наукового дослідження, визначення системних концептуальних засад аналізу конфліктного потенціалу суспільства в сучасних динамічних умовах трансформації держави. Очевидно, що аналіз причин виникнення конфліктів інтересів у системі управління і вироблення технологій їх нейтралізації сприятиме прискоренню модернізації управлінської системи та подальшій демократизації державного управління в Україні. Основою ефективного розвитку економіки України, підприємництва, виробничої сфери та сфери послуг є забезпечення фінансової безпеки як найважливішої складової економічної безпеки підприємства, галузі, держави. Але на шляху до ефективного розвитку найчастішою загрозою стає конфлікт інтересів. В основі конфлікту інтересів є конфлікт між законом і особистою зацікавленістю, між етично правильним і етично неправильним з точки зору суспільної моралі, професійної етики. Актуальність теми зумовлена потребами аналізу однієї з важливих проблем фінансової безпеки — пошуку оптимальних механізмів попередження і розв'язання конфліктів інтересів.

The relevance of the chosen topic of the article is due to the fact that the issue of conflict of interest is extremely relevant for modern Ukrainian society. Socio-economic crisis phenomena in the life of modern Ukraine, the complexity of economic restructuring, material differentiation of society have led to exacerbation of social contradictions and the emergence of numerous centers of conflict of interest in almost all spheres of public life. These processes require thorough research, determination of systemic conceptual foundations for the analysis of the conflict potential of society in today's dynamic conditions of state transformation. It is obvious that the analysis of the causes of conflicts of interest in the management system and the development of technologies for their neutralization will accelerate the modernization of the management system and further democratization of public administration in Ukraine. The basis of effective development of the economy of Ukraine, entrepreneurship, production and services is to ensure financial security as the most important component of economic security of the enterprise, industry, state. But on the way to effective development, conflict of interest is the most common threat. At the heart of the conflict of interest is the conflict between the law and personal interest, between ethically correct and ethically incorrect in terms of public morality, professional ethics. The urgency of the topic is due to the need to analyze one of the important problems of financial security — the search for optimal mechanisms for preventing and resolving conflicts of interest. Conflict of interest is a common term for a conflict between interests that are protected by law and must be satisfied by the actions of another person authorized by the principal (these may be an agent, attorney, trustee, director) and the personal interests of this authorized person. The principal in this case are both individuals, organizations and the state as a whole. Protected interests can be both private and public interests, including the interests of an unlimited number of certain categories of individuals (creditors, shareholders).

Ключові слова: фінансові загрози, конфліктологія, конфлікт інтересів, фінансова безпека, фінансова безпека суб'єктів господарювання аграрного сектору, фінансовий інтерес, елементи, завдання, фінансової безпеки суб'єктів господарювання аграрного сектору.

Key words: financial threats, conflictology, conflict of interest, financial security, financial security of economic entities of the agricultural sector, financial interest, elements, tasks, financial security of economic entities of the agricultural sector.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Проблематика конфлікту інтересів надзвичайно актуальна для сучасного українського суспільства. Соціально-економічні кризові явища в житті сучасної України, складність структурної перебудови економі-

ки, матеріальна диференціація суспільства призвели до загострення соціальних суперечностей і виникнення численних осередків конфліктів інтересів практично в усіх галузях суспільного життя. Зазначені процеси потребують ґрунтовного наукового дослідження, визна-

чення системних концептуальних засад аналізу конфліктного потенціалу суспільства в сучасних динамічних умовах трансформації держави. Очевидно, що аналіз причин виникнення конфліктів інтересів у системі управління і вироблення технологій їх нейтралізації сприятиме прискоренню модернізації управлінської системи та подальшій демократизації державного управління в Україні.

Основою ефективного розвитку економіки України, підприємництва, виробничої сфери та сфери послуг є забезпечення фінансової безпеки як найважливішої складової економічної безпеки підприємства, галузі, держави. Але на шляху до ефективного розвитку найчастішою загрозою стає конфлікт інтересів. В основі конфлікту інтересів є конфлікт між законом і особистою зацікавленістю, між етично правильним і етично неправильним з точки зору суспільної моралі, професійної етики. Актуальність теми зумовлена потребами аналізу однієї з важливих проблем фінансової безпеки — пошуку оптимальних механізмів попередження і розв'язання конфліктів інтересів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В Україні дослідженню теоретичних питань причин виникнення конфліктів і впливу суперечливих культурних, соціологічних та історичних чинників на творення державної політики присвячена низка публікацій. Серед них слід виділити праці Ю. Барабаша, В. Бебика, І. Воронова, А. Гальчинського, В. Голубя, В. Гошовської, Н. Грицяк, В. Князева, М. Михальченка, С. Наумкіної, І. Розпутенка, В. Тертички, В. Трощинського, у яких аналізуються суперечності розвитку політичної системи й обґрунтовуються механізми їх подолання. Серед джерельної бази дослідження є роботи сучасних зарубіжних авторів з аналізу державної політики та державного управління, зокрема, А. Анцупова, Є. Бабосова, Р. Дарендорфа, А. Здравомислова, Г. Козирева, М. Лебедева, А. Лейпхарда, Л. Нечипоренка, А. Соловйова, у яких досліджуються причини виникнення конфліктів у суспільстві та визначаються методологічні засади їх нейтралізації. У працях українських науковців — О. В. Алевського, В. Воротіна, А. Ішмуратова, Ю. Ключковського, В. Малиновського, М. Пірен, В. Рекала — розглядаються причини виникнення конфліктів у державно-управлінських відносинах, обґрунтовуються деякі механізми їх розв'язання. Зазначені науковці зробили суттєвий внесок у дослідження конфлікту інтересів, але водночас у вітчизняній управлінській науці проблеми особливостей конфліктів інтересів, їх попередження і подолання висвітлювалися лише фрагментарно.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою дослідження є обґрунтування існуючих підходів у науковій вітчизняній і зарубіжній літературі щодо конфліктів інтересів та їх розв'язання та запропонувати можливі шляхи вдосконалення організаційних і нормативно-правових механізмів подолання конфлікту інтересів.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Конфлікт інтересів — це загальноприйнятий термін, що позначає протиріччя між інтересами, які захищені правом і повинні бути задоволені діями іншої уповноваженої принципом особи (це можуть бути агент, повірений, довірчий керуючий, директор) і особистими інтересами цієї уповноваженої особи. Принципом у цьому випадку виступають як приватні особи, організації, так і держава загалом. Захищеними інтересами можуть бути як приватні, так і публічні інтереси, включаючи інтереси неабиякого кола певної категорії приватних осіб (кредитори, акціонери).

Конфліктологія є однією з наймолодших галузей наукового знання. Вона виділилась як самостійна наука в кінці 50-х років XX ст. і спочатку мала назву "Соціо-

логія конфлікту". Ця подія пов'язана з працями Р. Дарендорфа (Німеччина) — "Соціальні класові конфлікти в індустріальному суспільстві" (1957) та Л. Козера (США) — "Функції соціальних конфліктів" (1956) [2].

Проблеми конфліктів і конфліктних ситуацій завжди цікавили вчених, філософів, громадських діячів. У зв'язку з цим важливо проаналізувати еволюцію наукових поглядів на конфлікт і виділити періоди. Розглянемо їх. Стародавні часи. Цей період заслуговує на увагу ідей китайських мислителів. Особливе місце серед них належить Конфуцію (551—479 рр. до н.е.). Він розвиває різноманітні погляди на проблему конфлікту в багатьох моральних заповідях. Ось одна з них: "Нероби іншим того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі і в сім'ї до тебе не будуть відчувати ворожості". Конфуцій вважав джерелом конфліктів поділ людей на "благородних людей" (освічених, грамотних, вихованих) та "малих людей" (простолудинів). Відсутність вихованості та освіти веде у простолудинів до порушення норм людських стосунків. Для благородних людей підґрунтя стосунків складає порядок, а для малих людей — вигода. Джерело конфлікту філософ розглядав у неосвіченості і невихованості, що призводить до порушення норм людських відносин і справедливості.

Античні погляди на конфлікт будувалися на основі філософського вчення про протилежності. Античні філософи розглядали конфлікт як найважливіший та необхідний атрибут суспільного життя та розвитку. Серед них, стародавньогрецький філософ Геракліт (520—460 рр. до н.е.) намагався пов'язати свої міркування про війни і соціальні конфлікти з загальною системою поглядів на природу Всесвіту [2]. Він вважав, що у світі все породжується через ворожнечу і розбрат, що єдиний закон космосу — це війна: "Війна — батько всього і цар усього". "Одним вона визначила бути богами, а іншим — людьми, одних вона зробила рабами, а інших — вільними".

На відміну від Геракліта, який по суті виправдовував війну, Платон (427—347 рр. до н.е.) засуджував її і вважав за найбільше зло. Але не тільки війна як соціальний конфлікт потрапляє в поле зору античних мислителів. Цікаві конфліктологічні ідеї, пов'язані з державним устроєм, можна знайти у Арістотеля (384—322 рр. до н.е.), який стверджував: "Держава є інструментом примирення людей"; "Людина поза державою агресивна і небезпечна" [3]. Не менш цікавими є соціально-етичні і правові ідеї великого мислителя Давньої Греції Демокріта (біля 460—370 рр. до н.е.), який, як і Платон, ототожнював війну з найгострішим соціальним конфліктом. Він говорив: "Громадянська війна є нещастям для однієї й іншої ворогуючих сторін...". Демокріт зазначав, що "...закони не забороняли б кожному жити за своїм смаком, якщо б кожний не шкодив іншому, адже задрістє сприяє початку ворожнечі". Особливого інтересу набув у міркуваннях Геракліта, Платона, Демокріта такий соціальний конфлікт, як війна.

Найважливішою особливістю конфліктологічних ідей, які набули розвитку у поглядах середньовічних мислителів, була їх релігійна спрямованість. Для підтвердження цієї тези можна звернутися до слів Аврелія Августина (354—430 рр. н.е.) про єдність людської та божественної історії, що протікає одночасно в протилежних і нероздільних сферах. Ця протилежна і нерозділена історія являє собою вічну битву двох царств (градів) — Божого та земного. За Августином, війна посправжньому справедлива, якщо вона чи заповідана Богом, чи, хоча б, законною владою, за справедливої причини та правильних намірів та з правильною любов'ю. "Справжні демони війни, — він пише, — це любов до насильства, повна помсти жорстокість, непростима та непримирима ворожнеча, дикий опір та жага до влади". Багато в чому схожі з поглядами Августина конфліктологічні ідеї іншого відомого мислителя Середньовіччя — Фоми Аквінського (1225—1274 рр.): "Єдиною, що відповідає заповідям Бога, є церковна влада. Тільки

завдяки її намаганням у суспільстві може бути встановлена справедливість". Свою правову концепцію Фома Аквінський будував з оперттям на моральну категорію справедливості. Право, за його вченням, — це дія справедливості у божественному порядку людського спілкування. Справедливість полягає в наданні кожному свого, того, що йому належить. Як і Аристотель, Фома Аквінський розрізняв два види справедливості: розподільну і вирівняльну. Розподільна справедливість — це надання благ згідно з заслугами, а порівняльна — це дії на вирівнювання чого-небудь. Відповідно до цього існують і види права [4].

Суттєвою особливістю поглядів мислителів епохи Відродження на проблему конфлікту є те, що вони сформулювали філософію величчя людського розуму і його ролі у пізнанні навколишнього світу. Звільняючи сприйняття людських проблем від влади релігійної свідомості, філософи цієї епохи надавали цим проблемам земний зміст. Аналізуючи погляди видатних мислителів цього періоду — Миколи Кузанського (1401—1464 рр.), Миколи Коперніка (1473—1543 рр.), який свою найголовнішу працю, базовану на узагальненні власних тривалих спостережень і підрахунків, "Про обертання небесних сфер" опублікував після довгих сумнівів у рік своєї смерті. У цій роботі вчений постулював зовсім нове розуміння місця Землі і водночас людини у Всесвіті, виступивши творцем геліоцентричної теорії світу.

Джордано Бруно (1548—1600 рр.), будучи католицьким священиком, розвивав неоплатонізм у вигляді ренесансного натуралізму. У астрономії підтримував погляди Коперника, став пропагувати ідею про нескінченність Всесвіту і про безліч заселених світів та метемпсихоз (переселення душ). У своїх поглядах поєднував різні філософські доктрини, астрономію, магію та герметизм. Релігію вважав за спрощену на потреби людей версію філософії, а релігійні практики — забобоном, породженням з неучтва. Таким чином, Микола Кузанський, визначаючи предмет пізнання, розвиває пантеїстичну традицію у філософії, згідно з якою Бог існує невідривно від чуттєво даного світу. Питання цього світу, тобто Бога, є справою розуму, а не вірування, яке бажає охопити Бога лише в уявній формі. Хоча розум сам часто діє за допомогою уяви, але мисляча людина завдяки філософії спроможна знайти свої помилки, відокремити уявне від істинного.

У свою чергу Ніколо Макіавеллі (1469—1527 рр.), хоча й був обмежений гуманістичною вірою в циклічність історії, розгорнув складніший економічний та соціальний аналіз проблеми конфлікту в своїй праці пізнього періоду "Istorie Fiorentine". Поряд із цим аналізом і природним детермінізмом Макіавеллі, стоїть його теорія держави як органічної системи, що керується власними законами розвитку і задовольняється самовиправданням з огляду на свій розвиток.

Важливо звернути увагу на те, що багато хто з епохи Відродження піддавалися репресіям з боку церкви, знаходилися з нею в стані найгострішого конфлікту. Разом з тим вони вірили в силу людини, її розум і гармонію, здатність перебороти соціальні конфлікти.

При аналізі конфлікто-логічних поглядів мислителів Нового часу й епохи Просвіти важливо усвідомити соціально-культурні умови і суспільний уклад того періоду. Насамперед, це була епоха не тільки могутнього економічного, але і винайкового культурного підйому європейських країн. Усе це створювало передумови до системного підходу в пізнанні явищ навколишнього світу, в тому числі й до вивчення конфліктів. Найбільш характерні для розглянутого періоду погляди на конфлікт містилися в роботах Френсіса Бекона (1561—1626 рр.), Томаса Гоббса (1588—1679 рр.), Жан-Жака Руссо (1712—1778 рр.), Адама Сміта (1723—1790 рр.) та ін. Зокрема Ф. Бекон одним з перших застосував системний підхід до аналізу причин соціальних конфліктів усеїдині країни. Він детально розглянув матеріальні, по-

літичні і психологічні умови соціальних безладів, а також можливі способи їх подолання.

Цікава в цьому сенсі концепція Т. Гоббса про природний стан суспільства. В книзі "Левіафан" (1651) він негативно оцінював людську природу. Людина, вважав він, за своєю природою є істотою егоїстичною і ледачою. Тому первинний стан людського суспільства він оцінював як "війну всіх проти всіх". Коли цей стан став для людей нестерпним, вони уклали між собою договір про утворення держави, яка, спираючись на свою величезну силу, подібну до сили біблійного чудовиська Левіафана, здатна позбавити людей від конфліктів і ворожнечі. Таким чином, негативно оцінюючи людську природу, Т. Гоббс не бачив іншого способу подолання конфліктів між людьми, окрім застосування насильства з боку держави.

Оптимістичний підхід представляють ідеї французького філософа Жан-Жака Руссо (1712—1778), який, на відміну від Т. Гоббса, вважав, що людина за своєю природою добра, миролюбна й створена для щастя. Джерелом конфліктів, на його думку, були недоліки в організації суспільства, помилки і забобони людей. Важливішим інструментом відновлення властивих людям відносин миру і згоди може стати демократична держава, що не спирається на насильницькі засоби впливу.

Перша половина XIX ст. На цьому етапі розвитку конфліктології особливо цінними є погляди представників класичної німецької філософії Канта (1724—1804), Г. Гегеля (1770—1831), Л. Фейєрбаха (1804—1872) та ін. Вони акцентували увагу на найбільш гострій проблемі того часу — війні і миру. Іммануїл Кант ("О вечном мире") вважав, що "... стан миру між людьми, які живуть по-сусідськи, не є природним станом. Останній, навпаки, є станом війни". На думку Г. Гегеля, "... головна причина конфліктів криється у соціальній поляризації суспільства" ("О войне как средстве нравственного очищения народов"). Він вважав, що держава повинна представляти інтереси всього суспільства і регулювати конфлікти. Фейєрбах визнає існування як індивідуального, так і групового егоїзму. Зіткнення різного роду групових егоїзмів створює напруженість, породжує соціальні конфлікти. Фейєрбах говорить про "цілком законний егоїзм" пригнобленої маси, про те, що "егоїзм нині пригнобленої більшості повинен здійснити і здійснює своє право і почне нову епоху історії". Ці міркування можна розглядати як зародок історичного матеріалізму, але лише як зародок. У кінцевому рахунку соціальні протилежності філософ намагається пояснювати антропологічними особливостями людей. Матеріалізм Фейєрбаха вплинув на формування світогляду Маркса і Енгельса.

Друга половина XIX — початок XX ст. Цей період займає виключне місце у становленні конфліктології як відносно самостійної теорії, що було зумовлено такими факторами: накопиченням достатнього обсягу інформації про проблеми конфлікту; насиченістю найсильнішими соціальними потрясіннями — війнами, економічними кризами, соціальними революціями. У цей період виникає ряд нових наук і концепцій — марксистська філософія, основи якої закладені К. Марксом (1818—1883) і Ф. Енгельсом (1820—1895); соціологія, яка бере свій початок з праць Огюста Конта (1798—1857); психологія, біля витоків якої стояв Вільгельм Вундт (1832—1920). Істотний внесок у загальну теорію конфлікту вніс Карл Маркс розробивши вчення про суперечності і розвинувши модель конфлікту революційного класу і соціальної зміни.

Американський соціолог Дж. Тернер який вважав Маркса одним з творців теорії конфліктів на основі вивчення робіт Маркса сформулював наступні основні положення Марксового вчення про конфлікт [4]:

1. Попри те, що соціальні відносини виявляють властивості систем, вони все ж таки містять велику кількість конфліктних інтересів.

2. Ця обставина свідчить про те що соціальна система систематично породжує конфлікти.

3. Отже конфлікт є неминучою і дуже поширеною властивістю соціальних систем.

4. Подібні конфлікти мають тенденцію проявлятися в полярній протилежності інтересів.

5. Конфлікти найчастіше відбуваються через недостатність ресурсів, особливо влади.

6. Конфлікт — головне джерело змін соціальних систем.

7. Будь-який конфлікт має антагоністичний характер. Вклад марксизму в розробку питання класового конфлікту є загальноновизнаним. Він узагальнив реалії європейської історії XIX ст., яка пройшла під прапором гострої боротьби між робітниками і підприємцями. Але конфліктологія не обмежується дослідженням тільки класових конфліктів, а виходить з того, що суспільство включає у себе можливість найрізноманітніших конфліктів.

На початок XX ст. інтерес вчених, насамперед соціологів і психологів, до дослідження конфліктів визначився з усією виразністю. Конфлікт зізнавався нормальним соціальним явищем. Вказувалося на ряд біологічних, психологічних, соціальних та інших факторів, які з неминучістю породжують конфлікти.

Толкотт Парсонс розглядав суспільство як систему відносин між людьми, сполучною ланкою якої є норми і цінності. За Парсонсоном, можливість конфлікту закладена в самому процесі соціалізації, в ході якого людина опиняється залученою не тільки до способів функціонування соціальної системи, але і до норм і цінностей відповідної культури. У конфлікт може перерости невідповідність, певна напруженість, що складається при соціалізації між внутрішніми фізіологічними потребами організму і потребами людини в соціальних відносинах.

У соціології загальна концепція соціального конфлікту стала складатися наприкінці XIX — початку XX ст. у роботах німецьких учених Макса Вебера (1864—1920) і Георга Зімеля (1858—1918). Вони довели, що конфлікти є обов'язковою частиною соціального життя. Для соціологічного підходу характерним стало дослідження конфлікту на основі таких специфічних методів, як анкетування, статистичний аналіз масових даних, інтерв'ювання тощо. На думку М. Вебера, суспільство є сукупністю різностатусних груп, що і породжує соціальні конфлікти. Всякі надії на можливість їх усунення з життя суспільства ілюзорні.

Проте інтереси людей не тільки розходяться, а й якоюсь мірою і співпадають, що створює основу для балансу сил, досягнення соціального консенсусу. І хоча конфлікти не можуть бути зовсім усунені з соціального життя, це не означає, що воно характеризується постійною нестабільністю.

Німецький соціолог Георг Зімел (1858—1918) вважається першим, хто ввів науковий термін "соціологія конфлікту" і описав закономірності соціальних конфліктів. У своїй книзі "Конфлікт сучасної культури" (1918) й інших роботах виходив з того, що безліч егоїстичних груп, існуючих у суспільстві, не ізольовані одна від одної, а навпаки, тісно пов'язані між собою. Саме ці зв'язки пом'якшують конфлікти і слугують підґрунтям для стійкості демократичних суспільств. Конфліктний функціоналізм Георга Зімеля більшість учених відносить до засновників теоретичної конфліктології. Він вважав, що конфлікт в суспільстві неминучий і невідворотний. Але якщо Маркс соціальну структуру суспільства представив у вигляді пануючих і підлеглих страт, конфлікт, на його думку, виростає в системі "влада-підпорядкування" і завжди веде до руйнування або соціальним змінами, то Зімел соціальну структуру суспільства представив у вигляді нерозривно взаємопов'язаних процесів асоціації дисоціації її елементів; конфлікт є природною складовою цих процесів, тому що конфлікт властивий і дисоціації і асоціації, то він не обов'язково призводить до руйнування системи або соціальним змінам. Зімел відзначає позитивні наслідки

конфліктів: збереження і зміцнення соціальної системи як цілісності згуртування та уніфікації соціального організму. Як джерела конфлікту Зімел називає не тільки зіткнення інтересів, але й прояв людським так званих їм "інстинктів ворожості". Інстинкт ворожості може посилити гостроту конфлікту. Положення, запропоновані Г. Зімелем являють собою досить струнку теорію, яка пояснила явища соціального життя, показала те позитивне, що може дати конфлікт у соціальній сфері. Ці положення послужили основою для створення в середині XX ст. теорії конфлікту як самостійної сфери соціології. Це завдання було вирішено головним чином зусиллями двох видатних учених — німецького соціолога Ральфа Дарендорфа (1929—2009) і американського соціолога Льюїса Козера (1913—2003).

Р. Дарендорф у своїх відомих роботах "Класи і класові конфлікти в індустріальному суспільстві" (1957), "Сучасний соціальний конфлікт" (1988) тощо, розглядає конфлікт як головну категорію соціології, називає її теорією конфлікту. Для нього наявність конфліктів — природний стан суспільства, а відсутність конфліктів є чимось дивовижним і ненормальним. Конфлікти не обов'язково є загрозою для даної суспільної системи, а навпаки, можуть служити одним із джерел її зміни і збереження на основі породжених конфліктами позитивних змін. Основні положення розробленої Р. Дарендорфом теорії соціального конфлікту можна звести до такого:

а) основою конфліктів у будь-якому суспільстві є владні відносини;

б) конфлікти (внутрішньоособові та внутрішньогрупові, міжособові та міжгрупові, внутрішньогрупові та міждержавні, неминучі, універсальні. Тому слід говорити не про вирішення конфліктів, а про їх урегулювання, оскільки конфлікти повністю ніколи не зникають;

в) створення різних організаційних структур (профспілок, партій, лобістських об'єднань) сприяє загостренню конфліктів, особливо в умовах надмірної концентрації влади та неможливості певних груп її отримати.

Основою сучасної конфліктології стала робота Л. Козера "Функції соціального конфлікту" (1956). Розвиваючи ідеї М. Вебера і Г. Зімеля про загальність і універсальність конфлікту, американський соціолог у своїй роботі дав глибоке обґрунтування позитивної ролі конфліктів у житті суспільства. Л. Козер одним з перших спробував поєднати конфліктний та функціональний підходи і показати функціональність соціального конфлікту. Він розглядає внутрішні та зовнішні соціальні конфлікти і стверджує, що і ті, і інші можуть бути корисними для групової інтеграції.

Ім було сформульовано низку положень, що стали теоретичним фундаментом сучасної науки про конфлікт:

1) по-перше, постійним джерелом соціальних конфліктів у будь-якому суспільстві є дефіцит природних ресурсів, влади, цінностей, престижу, що існує завжди;

2) по-друге, хоча конфлікти існують у будь-якому суспільстві, їх роль у недемократичному, "закритому" і "відкритому" суспільстві різна. У тоталітарному суспільстві, "закритому", де суспільство розколото на два ворожих, протилежних табори, конфлікти мають насильницький, руйнівний характер, а в демократичному суспільстві вони вирішуються конструктивним шляхом;

3) по-третє, головне завдання конфліктології полягає в розробці рекомендацій щодо обмеження руйнівних результатів конфліктів і використання конструктивних, позитивних функцій конфліктів.

Австрійський психолог Зігмунд Фрейд (1856—1939) створив одну з перших концепцій людської конфліктності — "теорію психоаналізу", стосовно якої появився розвиток внутрішньоособистісних конфліктів визначається зіткненням усередині особистості несвідомих психічних сил, головними з яких є лібідо (сексуальний потяг) і бажання бути великим. Зігмунд Фрейд вказував на необхідність пошуку причин міжособистісних конфліктів у сфері несвідомого. Наслідуючи Фрейда швейцарський психолог Карл-Густав Юнг

(1875—1961) заснував школу аналітичної психології, висунув положення про існування колективного несвідомого і запропонував типологію характерів особистостей щодо їх поведінки в конфлікті. У цей же період аналогічна ситуація спостерігається й у психології. Завдяки дослідженням М. Шерифа, який вважав, що міжгрупове суперництво призводить до конфліктної взаємодії, агресивної поведінки та формування негативних стереотипів (образи, прізвиська тощо), незважаючи на попередній досвід дружнього спілкування, а потреби спільної діяльності розвивають кооперативні стосунки та підтримують дружнє спілкування.

Також, завдяки працям Д. Раппопорта, Р. Доза, А. Томпсона, К. Томаса, М. Дойча, Д. Скотта та ін. психологія конфлікту виділяється як відносно самостійний напрямок. Після Другої світової війни в ангlosаксонській суспільній науці почалося активне дослідження конфліктів, насамперед у галузі психології. Майже паралельно такі дослідження почали проводитися в соціології, економічній науці і в галузі політичної науки. Незабаром склалася модерністсько-наукова загальна теорія конфліктів. Завданням К. Боулдинга, одного з творців загальної теорії, була розробка моделі, придатної для кожного окремого випадку.

Відомий англійський соціолог Ентоні Гідденс розглянув питання про зв'язок протиріч і конфліктів. Згідно з Гідденсом, протиріччя — це об'єктивно існуючі відмінності в системі відносин. Але суперечності не завжди тягнуть за собою конфлікти. Для перетворення протиріч у конфлікт необхідне усвідомлення цих протиріч, відповідна мотивація поведінки. Боулдінг розумів співвідношення суперечності і конфлікту так само, як і А. Гідденс. За Боулдингом, конфлікт — це усвідомлене і дозріле протиріччя і зіткнення інтересів. У відповідності з рівнем організації сторін, конфлікти розглядалися на рівні індивідуума, групи та організації.

Теорія Раппопорта дозволила систематизувати різноманітні конфлікти і звести їх до трьох типів: "війна", "гра" і "суперечка". Ці типи конфліктів відрізняються різним ступенем напруженості, різними засобами і можливостями в плані регулювання. Д. Ептер додав до цієї класифікації ще й "привід" конфлікту. Згідно з додаванням за Ептером, конфлікти типу "війна" виникають з приводу цінностей, типу "гра" — з приводу інтересів, типу "суперечка" — з приводу переваг. Ептер вважав, що головне питання теорії конфліктів полягає в тому, як трансформувати ціннісний конфлікт у конфлікт інтересів, тобто в конкуренцію або навіть у кооперацію. Вирішення цього теоретичного питання дуже важливо для практики. Ептер розвивав солідаристську, інтегративну теорію конфліктів, вважав, що в американській політичній системі з її двома великими політичними партіями, які декларують одні й ті ж цінності, немає ґрунту для конфліктів типу "війна", в самому гіршому випадку можливі конфлікти другого типу — "гра", які передбачають конкуренцію, а в деяких питаннях і кооперацію. Він протиставляв американсько — функціоналістській і інтегративній теорії урегулювання конфліктів — європейській теорії поляризації конфліктів.

У 20 ст. проблема конфлікту набуває особливого значення для дослідників різних галузей. Перша і Друга світові війни, революції у низці країн, тероризм, страйки та ін. Як писав Н. Грант, автор книги "Конфлікти 20 століття. Ілюстрована історія", "майбутні покоління будуть розглядати 20 ст. як найбільш войовниче і жорстоке. Хвиля насильства зростає". Виявилось, що за сорок років після Другої світової війни (1986 р.) кількість людей, які загинули від куль та бомб, перебільшує кількість солдатів, вбитих на Другій світовій війні.

Вітчизняні мислителі, відчувачи вплив зарубіжних течій, разом з тим відбили своєрідність українського суспільства в другій половині XIX і на початку XX ст. Петро Лавров і Микола Михайловський — представники так званого суб'єктивного ідеалізму. У центрі їхньої уваги перебував суспільний прогрес, але головним

рушієм і, отже, мірилом прогресу визнавалася особистість, її всебічний розвиток у кооперації з рівними собі. Звідси виводилася необхідність запобігати виникненню антагоністичного конфлікту між особистістю та суспільством. Стверджувалося, що прогресу служить не боротьба за існування, а більше взаємодопомога і солідарність людей, пристосування соціального середовища до потреб особистості. Подібні положення лежали в основі соціологічних концепцій ідеологів народництва — Михайла Бакуніна, Петра Кропоткіна, Петра Ткачова. Максим Ковалевський, спираючись на те, що став популярним у Росії порівняно-історичний метод, також вбачав сутність соціального прогресу у зміцненні солідарності між людьми. Водночас він орієнтувався більше не на особистість, а на соціальні групи і класи, прагнучи виявити загальне і особливе в суспільних явищах, бачив критерій прогресу у все більш повному втіленні в людському гуртожитку ідеї рівності і справедливості.

Своє бачення проблеми соціального конфлікту висловлювали і російські прихильники марксизму. Представники ортодоксального напрямку — Г.В. Плеханов, В.І. Ленін; представники "легального" напрямку — П.Б. Струве, М.І. Туган-Барановський.

Проте можна виділити три підстави, за якими термін "конфлікт" використовується в культурно-історичній концепції. Конфлікт як діагностична ситуація — в цьому контексті він використовується не в якості звичного у психології поняття, що застосовується для виявлення особливостей і закономірностей, а як поняття, що дозволяє фіксувати певні досягнення. У ситуаціях, представлених у вигляді зіткнення так званих натуральної та культурної форм поведінки дитини, видно можливості його звернення до суперечливих способів поведінки. Конфлікт як діагностичний і формуючий прийом розглядає конструктивну і продуктивну функцію як само собою зрозуміле, вказується необхідність конфлікту для успішного навчання. Конфлікт як механізм розвитку — позитивний сенс полягає в розкритті для дитини його власних можливостей. Як тільки сформовані форми поведінки перестають відповідати зв'язці "потреби і мотиви — конкретний об'єкт", так відразу ж з'являються дитячі конфлікти, для вирішення яких використовуються нові специфічні дитячі способи.

Як вже вказувалося, дослідження конфліктів у вітчизняній науці велися і ведуться поки в рамках окремих дисциплін, що є самостійними науками. Якщо на початковому етапі мова йшла про накопичення матеріалу, то сьогодні ведеться глибокий якісний аналіз проблем. Безумовно, вірно і те, що глибина дослідження проблеми конфлікту впливає на якість і кількість отриманих знань. Накопичений обсяг знань про таке явище, як конфлікт, породжує нові тенденції. Крім того, у 50-ті роки за рік в середньому велося 9 війн, а вже у 70-х роках кожний рік приносило 14 війн. За період до 1992 р. кількість війн, де брали участь регулярні війська, досягла 200. Більше половини з них були пов'язані з конфліктами всередині країн. Але цей аналіз відбувся вже у 2-й половині 20 ст., на початку століття праць на конфліктологічну тематику було дуже мало, хоча самих конфліктів достатньо. Наприклад, за період 1940—1950 рр. вийшла лише одна наукова робота, яка присвячувалася соціальному конфлікту. Це була книга Курта Левіна, психолога, "Вирішення соціальних конфліктів" (1948).

Дослідження в галузі соціології конфлікту, й особливо в галузі психології конфлікту, сприяли розвитку конфліктологічної практики. Становлення конфліктологічної практики відбувається у 70-і роки XX ст. У цей період Горовіц і Бордман створюють програму психологічного тренінгу, направленою на навчання конструктивній поведінці в конфліктній взаємодії. Ч. Освуд розробив методіку ПОІР (Поступової та обопільної ініціативи з розрядження напруженості), призначену для вирішення міжнародних конфліктів. Ця методіка (або стратегія) призначена для зняття напруги і деескалації

конфлікту. Суть цієї стратегії полягає в тому, що одна зі сторін спочатку заявляє про своє прагнення до миру, а потім робить кілька невеликих примирливих акцій і запрошує супротивника перейняти її приклад. Попередні заяви дають можливість правильно інтерпретувати її добровільні акції не як ознаку слабкості, а як добру волю. Ці акції викликають і певний суспільний резонанс, що змушує супротивника дотримуватися норм взаємності. Демонструючи надійність і чесність, ініціативна сторона відповідно до заяви робить низку тих акцій, які піддаються перевірці, і залишає свободу вибору супротивникові для кроків у відповідь. Коли супротивник робить у відповідь миролюбні акції добровільно, його установки пом'якшуються.

У становленні конфліктологічної практики особливе місце зайняли переговори методи вирішення конфлікту (Дженні Грехем Скотт; Ш. і Г. Боуер; Г. Келман та ін.). На думку Дженні Грехем Скотта, конфлікти виникають найчастіше в колективі, не розвиненому або у такому, що відстає по виробничих показниках. Внаслідок поганої організації праці в такому колективі не можуть бути в достатній мірі задоволені ані матеріальні, ані моральні потреби його членів. Звідси незадоволення співробітників, що є прелюдією конфлікту. Як правило, керівники таких колективів не володіють потрібними якостями і не можуть забезпечити формування позитивного морально-психологічного клімату. Звідси поряд з конфліктами по "горизонталі" виникають конфлікти по "вертикалі". Встановлено також, що конфлікти частіше виникають на перших стадіях формування і розвитку колективу. Це пояснюється тим, що люди, що складають колектив ще погано знають один одного, не можуть зрозуміти істинних мотивів поведінки як керівника, так і співробітників.

Дж. Скотт у книзі "Конфликты. Пути их преодоления" наводить основні моменти схеми, що являють собою питання та відповідну стратегію, які можна застосувати для вирішення конфліктної ситуації, а також численні приклади вирішення конфліктних ситуацій, конкретні пропозиції щодо вдосконалення контролю за емоційною сферою та вибору оптимальної поведінки у конфліктній ситуації.

Розробка технологій переговорів за участю посередника-медіатора (В. Лінкольн, А. Томпсон, Р. Рубін і ін.) привела до створення в США в 70—80-х роках ХХ ст. навчальних закладів з підготовки фахівців-медіаторів. У цей період часу всебітню популярність набув Гарвардський метод "принципових переговорів" Р. Фішера й В. Юрі.

У 80-і роки ХХ ст. виникають конфліктологічні центри у США й інших країнах світу. А в 1986 році в Австралії з ініціативи ООН створюється Міжнародний центр вирішення конфліктів. У Росії перший центр із вирішення конфліктів був створений у Санкт-Петербурзі на початку 90-х років ХХ ст. У цей же період формується українське конфліктознавство, центром якого став Інститут соціології НАН України. Серед українських вчених, які одними із перших зробили особливий внесок в розвиток конфліктології, є Пірен Марія Іванівна (р.н. 1937) — доктор соціологічних наук, професор Української академії державного управління. Під її керівництвом відбувся ряд Міжнародних наукових конференцій з конфліктології (м. Чернівці — 1992, 1993, 1994 роки; Чернівці-Київ — 1996 р.), видано 14 томів матеріалів конференцій, Словник-довідник термінів з конфліктології (1995).

Однак, попри це, в Україні все ще відчувається, що дана галузь розвинена не в повній мірі. Спроба створити єдину теорію конфліктів з використанням математичного апарату була запропонована в Росії В. Дружининим і Д. Конторовим. В її основі лежить теорія ігор, яка описує психологічні особливості учасників конфліктної взаємодії. Однак вона не дозволяє відобразити в повному обсязі різноманіття конфліктів і не завжди дає змогу знайти правильне рішення. Нині дослідження конф-

ліктів проводяться всебічно з залученням досягнень різних галузей знань: історії, математики, педагогіки, права, психології, соціології, філософії, військової справи.

Перші публікації з проблем конфліктології в нашій країні з'явилися всередині 80-років ХХ ст. (Ф.М. Бородкін, Н.М. Коряк, Л.А. Нечипоренко та ін.). У працях А.І. Пригожина була висунута теза, що "...сам розвиток демократії є постійний регульований конфлікт". Тоді ж виникають конфліктологічні центри в США та інших країнах світу. У 1986 р. в Австралії за ініціативою ООН створено міжнародний центр вирішення конфліктів. У Україні перший центр по вирішенню конфліктів був створений у Києві всередині 90-х років.

Питаннями конфліктів на різних рівнях займається досить багато організацій: Київський центр політичних досліджень і конфліктології, Київський міжнародний інститут соціології і конфліктології, кафедри соціології і конфліктології при вузах, школи конфліктологів, центри з вивчення громадської думки та ін.

ВИСНОВКИ

Отримані дані показують, що проблема конфлікту носить виражений міждисциплінарний характер. Конфлікт інтересів може виникати в разі, якщо об'єкт конфлікту ніяк не можна поділити між двома сторонами, що на нього претендують. При цьому жодна зі сторін не бажає шукати компроміси і поступатися іншій. Конфлікт інтересів може бути особистим і організаційним:

1. При особистому конфлікті виконання нею службових обов'язків будь-яким чином вступає в протиріччя з його особистими інтересами. Приклад такої ситуації — бажання співробітника піти з роботи строго по закінченні робочого дня, а за можливості навіть раніше, бо на вечір у нього є особисті плани;

2. При організаційному конфлікті власні вигоди захищає вже ціле приватне підприємство, яке також у силу протиріччя зі своїми інтересами відмовляється або намагається відмовитися від надання своїх послуг державі.

Конфлікт інтересів часто має місце в повсякденному житті, коли стикаються протилежні інтереси (найчастіше фінансові) різних осіб.

Література:

1. Дынный М. А. Диалектика Гераклита Эфесского. — М., 1929.
2. Козер Л.А. Функции социального конфликта // Американская социологическая мысль. — М. — 1996. С. 542—556.
3. Ставнюк В. Аристотель. Никомахова етика / Αριστοτέλους. Νῆικα Νικομαχεῖα. Пер. В. Ставнюка. — К.: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
4. Стеклов Ю. Карл Маркс, його життя й діяльність. — Харків-Берлін-Нью-Йорк: Українсько-американське видавництво "Космос", 1922. — 111 стор.
5. Фома Аквинский. Онтология и теория познания: фрагменты соч. / РАН. Ин-т философии. — М., 2001. — 207 с.

References:

1. Dыnnik, M. (1925), Dialektika Geraklita Efesskogo [Dialectics of Heraclitus of Ephesus], Ranion, Moskva, Russia.
2. Kozor, L.A. (1996), "Funkcii socialnogo konflikta", Amerikanskaya sociologicheskaya mysl, vol. 12, pp. 542—556.
3. Stavnyuk, V. (2002), Aristotel. Nikomakhova etika [Aristotel. Nikomakhova ethics], Akvilon-Plyus, Kyiv, Ukraine.
4. Steklov, Yu. (1922), Karl Marks, jogo zhittya j diyalnist [Karl Marx, his life and activity], Ukrayinsko-amerikanske vidavnicтво "Kosmos", Harkiv-Berlin-Nyu-Jork.
5. Foma Akvinskij (2001), Ontologiya i teoriya poznaniya: fragmenty soch [Ontology and the theory of knowledge: excerpts op.], RAN. Institut filosofii. Moskva, Russia.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2020 р.